

**MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY FAOLIYATIDA TA’LIM VA
TARBIYA MASALASI**

Havasxon Shokirova

*Namangan davlat pedagogika instituti v.b. professori, filologiya fanlari
doktori (DSc)*

UOK: 809.437.5-561.3

E-mail: shokirova01.72@gmail.com

Komiljonova Zarifa Ahmadali qizi

*Namangan davlat pedagogika instituti Ijtimoiy fanlar fakulteti O‘zbek tili va
adabiyoti yo‘nalishi 1-kurs talabasi*

Tel: +998938543778

E-mail: zarifakomiljonova@gmail.com

Annotatsiya: Yurt ozodligi, xalqning ma’rifati uchun kurashgan jadid bobolarimiz haqida o’rganar ekanmiz, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Fitrat, Cho’lponlar hamda ular qatori Mahmudxo’ja Behbudiyni ham ulug’laymiz. Behbudiyni “taraqqiyning boshlang’ichi, madaniyat va saodatning darvozasi maktab” ekanligini ta’kidlagan, ta’lim rivoji uchun yangiliklar qilishdan also charchamagan olimdir.

Kalit so‘z: maktab, teatr, matbuot, ta’lim, savod, jadid, fan, texnika, darslik, gazeta, jurnal, maqola, taraqqiyot, yoshlar, Turkiston, Vatan, millat.

Аннотация: Узнавая о наших отважных предках, сражавшихся за свободу страны и просвещение народа, мы чтим память Абдуллы Авлони, Мунавваркори Абдурашидханова, Фитрата, Чулпона и, вместе с ними, Махмудходжу Бехбуди. Бехбудий — ученый, который никогда не устает

внедрять инновации для развития образования, подчеркивая, что «школа — это начало прогресса, ворота к культуре и счастью».

Ключевые слова: *школа, театр, пресса, образование, грамотность, современный, наука, техника, учебник, газета, журнал, статья, развитие, молодежь, Туркестан, Родина, нация.*

Abstract: *As we learn about our great-grandfathers who fought for the freedom of the country and the enlightenment of the people, we honor Abdulla Avloni, Munavvarqori Abdurashidkhanov, Fitrat, Chulpon, and, along with them, Mahmudkhodja Behbudi. Behbudi is a scientist who emphasized that "the beginning of progress, the gateway to culture and happiness is school," and who never tires of making innovations for the development of education.*

Keywords: *school, theater, press, education, literacy, modern, science, technology, textbook, newspaper, magazine, article, development, youth, Turkestan, Homeland, nation.*

Osiyo, jumladan, Turkiston XIX asrda ilm-fan taraqqiyotida Yevropadan ancha ortda edi. Turkistonning qay ahvolda qolganligi, xalqning, yoshlarning bilim saviyasiga ta'sir etayotgan sabablar, buning oldini olish borasida millat ma'rifatparvarlari qalbida fikrlar tug'ila boshladi. Jadidlar – yangilik yaratuvchilar, Turkistonda XIX asr oxirida taraqqiyot, milliy istiqlol va bunga erishishning ilg'or usullarini qo'llagan, yangicha maktab tizimini yaratgan, matbuotni rivojlantirgan jonkuyarlardir. Ular orasida “Turkiston jadidlarining otasi” sifatida nom qoldirgan jadidchilik harakati vakillaridan biri – Mahmudxo'ja Behbudiy.

Behbudiy XX asr boshlarida Rossiyada musulmon maktablarining buyuk islohotchisi va “Tarjimon” jurnali tashkilotchisi bo'lgan Ismoil G'aspiralining “usuli jadid” maktablari Turkistonda keng yoyilishi uchun harakat qildi. Darslik, qo'llanmalar, hatto xaritalar tayyorlagan. “Qisqa umumiy geografiya”, “Bolalar

maktubi”, “Islomning qisqacha tarixi”, “Amaliyoti islom”, “Aholi geografiyasiga kirish”, “Rusiyaning qisqacha geografiyasi” kabi darsliklar yaratdi [2022.36].

Ma’rifat uchun birgina maktab kifoya qilmasdi. Zamon va dunyo voqealari bilan tanishib bormoq, millat va Vatanning ahvolidan, kundalik hayotidan ogoh bo’lmoq kerak edi. Binobarin, millat uchun shunday oyna kerak ediki, unda u o’z qabohatini ham, malohatini ham ko’ra olsin. Mana shu ehtiyoj va zarurat Behbudiyni ijtimoiy faoliyatini yanada kuchaytirishga undadi. Endi u adabiy, publitsistik, noshirlik, jurnalistik yo’nalishlarda ham keng qamrovli ishlarga qo’l urdi.

Mahmudxo’ja Behbudiyni xalqni bilimli qilishga qaratdi. Bu yo’lda usuli jadid maktablarini keng yoyish, ular uchun o’quv dastur va darsliklar yaratish, o’quvchilarni o’quv to’plamlari bilan ta’minlash, kutubxonalar, nashriyotlar tashkil qilish bilan shug’ullandi.

Savod, birinchi navbatda, alifbodan olinadi. Behbudiyni Turkistondagi jadid maktablari uchun ilk alifbo darslikni yaratdi. Kitobning nomini “Risolayi asbobi savod” deb qo’ydi. Muallif alifboni bosmadan chiqarish, bolalarga o’qitish, keng yoyishdan oldin bir yil davomida Abduqodir Shakuriy maktabida tajribadan o’tkazdi, ba’zi bir kiritilgan o’zgartirishlardan so’ng 1905-yil Samarqandda bosmadan chiqardi. Bugungi kunda boshlang’ich sinf o’quvchilari alifboning takomillashgan variantidan foydalanishmoqda. Bu darsliklardagi harflar esda qolishi oson va samarali bo’lishi uchun rasmi va rangli holatda nashrga tayyorlanmoqda.

Mahmudxo’ja Behbudiyni muhim darsliklaridan biri bu – “Kitobat ul-atfol”. Uni “Bolalar maktubi” tarzida tabdil qilish eng to’g’ri variant hisoblanadi. Bunga isbot tariqasida keltirishimiz mumkinki, “Jadidlar. Mahmudxo’ja Behbudiyni” asarida bu kitob nomining tarjimai haqida shunday deyiladi: “ba’zi tadqiqotchilar ushbu darslikning nomlanishini “Bolalar uchun kitob”, “Bolalar

uchun yozuv kitobi”, “Bolalar kitobi”kabi shakllarda tarjima qiladi. Bunday nomlash muallif maqsadiga ham, kitobning mazmun-mohiyatiga ham to‘g‘ri kelmaydi, chunki “kitobat” so‘zi lug‘atlarda “xat”, “maktub”, “bitik” deb tarjima qilingan. Ushbu “Kitobatul atfol” darsligini “Bolalar maktublari” deb tarjima qilish maqsadga muvofiqdir. Chunki kitobda bolalarni turli mazmundagi rasmiy, norasmiy, xususiy xatlar yozishga o‘rgatish, yozma nutqini o‘stirish masalalari atroflicha tahlil qilingan, bolalarning turli mazmun va maqsadda yozilgan maktublaridan chiroyli namunalar berilgan”. [2022.34]

Mahmudxo‘ja Behbudiy yoshlar uchun til bilmoqlik suv va havo kabi zarurligini ta’kidlab ham maqolalar yozadi. Ulardan biri “Ikki emas, to‘rt til kerak” nomli maqolasi edi. Turkistonliklar uchun to‘rtta til nima uchun kerak va ular qaysilar ekanligi go‘zal dalillar bilan keltiriladi. “Biz turkistoniylarg‘a turkiy, forsiy, arabiy va rusiy bilmoq lozimdur. Turkiy, ya’ni o‘zbekini sababi shulki, Turkiston xalqining aksari o‘zbakiy so‘ylashur. Forsiy bo‘lsa, madrasa va udabo tilidur. Bukung‘acha Turkistonni har tarafindagi eski va yangi maktablarinda forsiy nazm va nasr kitoblari ta’lim berilib kelgandur...

Xulosa, bugun bizlarga to‘rt tilga tahrir va taqdir etguvchilar kerak, ya’ni arabiy, rusiy, turkiy va forsiy”. [1913.12-14]

Rasmiy hujjatlar, ish qog‘ozlari tilini tushunishga har kimning ham salohiyat yetolmaydi. Ish qog‘ozlaridan unumli foydalanish, matnni to‘g‘ri va mantiqan hamda shaklan mukammal tuzish, esse, insholarni yozish san’atlarini maktablarda o‘qituvchilar o‘rgatishadi. Bu borada Behbudiy mukammal matning 18 moddadan iborat qoidalarini aytib o‘tgan. Bular bugungi kun uchun ham eskirmagan. Ulardan ayrimlari quyidagilar:

“1) Turkiy yozilur ekan va iboratni turkiysi bo‘lub turub, ani o‘rnig‘a rusiy va ajnabiyismni yozmoqni ahli donish man’ qilgandurlar.

2) Ahli fan, ulamo va udabog‘a maxsus yozilaturg‘on xatlar, mahkama va dorulqazo maktublari, ilmiy va siyosiy maqolalar yaxshi va adabiy suratg‘a yozilsa kerak.

3) Xatni kamso‘z, serma‘no yozmoq kerakdur.

4) G‘azab va xafalik va yo nihoyat xursand va bexushlik vaqtlarda xat yozmay, holoti daraji e‘tidol (mo‘tadil)g‘a kelganda maktub yozmoq avlodur.

5) Bir nimarsa va yo odamni nihoyat madh va ta‘rif va yo yomonlamoq va mubolag‘a etmoqdan hazar qilib, barcha holda o‘rta qismg‘a qalam ishlatmoq kerak.

6) Maktubg‘a haqorat, ta‘na, hazil, fisq va gunohg‘a taalluq so‘zlar aslo yozilmasun”. [2022.38-39]

Mahmudxo‘ja Behbudiy geografiya bo‘yicha ham qator darsliklar yaratdi. Behbudiy darsligining muhim ma‘rifiy va metodik jihatlari shundaki, muallif darslikni yaratishda Turkiston aholisining geografiya va unga aloqador fanlar bo‘yicha bilim saviyasini e‘tibordan soqit qilmagan. Darslikda ifodalangan geografik jarayonlar hozirgi kun nuqtayi nazaridan juda sodda, ibtidoiy ko‘rinsada, bu metodik jihatdan juda to‘g‘ri yo‘l edi, chunki. “... har bir bob, mavzu yoritilganda, Turkiston tabiati, xo‘jaligi, aholisi va boshqa geografik jihatlaridan misollar keltiriladi. Bu bilan muallif darslikni Vatan o‘lkashunosligi ma‘lumotlari bilan bog‘laydi. Bu esa, o‘z navbatida, o‘quvchilarda ona Vatanga muhabbat tuyg‘ularini shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi”. [2022.49]

Mahmudxo‘ja Behbudiy asrimiz boshida, 1914-yilda yozgan “Muhtaram yoshlarga morojaat” nomli maqolasida kuyunib-yonib mana bunday degandi: “Muhtaram birodarlar! Barchamizga oftob kabi ravshan va ayondirki, makotib taraqqiyotning boshlang‘ichi, madaniyat va saodatning darvozasi dur. Har millat, eng avval, makotibi ibtidoiyisini zamoncha isloh etib ko‘paytirmaguncha, taraqqiy

yo‘liga kirub, madaniyatdan foydalanmas”. [1914.970-972.] Hozirgi paytda ham yoshlikdan ilm va mukammal, go‘zal tarbiya berishga harakat qilinadi. Behbudiy ham taraqqiyning boshi, albatta, maktab ekanligini deyarli har maqolasida aytib o‘tgan. 1913-yilning 12-iyulida “Samarqand” gazetasidagi “Ehtiyoji millat” maqolasida aytadi: “Boshqa millatlarga qaralsa, ko‘rilurki, muntazam maktablari bor va avval maktabda diniy ilm ustida dunyoviy ilm va fanlar ham o‘qilur. Chunki dunyoda turmoq uchun dunyoviy ilm va fan lozimdur. Zamona ilmi va fanidan bebahra millat boshqa millatlarga poymol bo‘lur”. [1913.12.] Behbudiy shu haqiqatni tan olib, millatimiz boshqalarga poymol bo‘lmasligi uchun jahon ilmlarini turkistonlik yoshlar tanitishi va amaliyotda qo‘llashlariga ko‘mak beradi. Maktab ta’limi butun dunyoda eng ahamiyatli bosqichdir. Fransuz adibi Anri Barbyus aytadiki: “Maktab voyaga yetayotgan avlod tafakkurini shakllantirish ustaxonasidir; agar kelajakni qo‘ldan chiqarishni istamasang, maktabni qo‘lda mustahkam tutmog‘ing lozimdir”. Behbudiy yoshlar uchun bu bosqichning ahamiyatini teran tushungan holda barcha sa’y-harakatlarni amalga oshiradi. Hattoki, “o‘z rahnamoligida ochgan maktablari uchun yozagan, nashr etgan darsliklarini tekinga tarqatgan yagona muallimdir”. [2024.13]

Mahmudxo‘ja Behbudiy Turkistonda jadidchilik harakatining rahbari sifatida xalq uchun manfaati bor amaliy ishlar bilan qizg‘in shug‘ullandi: jadid maktablari tashkil etishda bosh-qosh bo‘ldi, teatr san’atiga asos soldi, gazeta-jurnal chop qildi, nashriyot hamda kutubxona tashkil etdi. U siyosiy, ma’rifiy-madaniy, iqtisodiy-ijtimoiy sohalarda birdek xizmat qildi. Behbudiy 1913-yilda “Samarqand” gazetasi va “Oyina” jurnalini chiqardi, “Behbudiya kutubxonasi”, “Nashriyoti Behbudiya”ni tashkil etdi. Abdurashid Ibrohimov tomonidan nashr qilingan “Islom dunyosi” jurnalida chop etilgan “Tullobi kiroma”, ya’ni “Aziz talabalarga murojaat” maqolasida maktabda qanday ilmlarni o‘rgatgan afzal ekanligi bo‘yicha qimmatli ma’lumot keltiradiki, buungi kunda ham bu juda ahamiyatlidir. Unga ko‘ra, “500 yil oldin yozilgan asarlardan emas, dunyo kashfiyotlari, ixtirolari,

yangi fikrlari bilan sugʻorilgan yangi ilmiy asarlar yaratilishi va ular asosida talabalarga tahsil berilishi kerak”. [2025. 1]

Bugun jadid namoyandalariga, ta’lim va tarbiya berish usullari ular tomonidan qanday isloh qilinganini o’rganish uchun e’tibor qaratilmoqda. O’zbekiston Prezidentining 2024-yil 27-dekabrdagi “Turkiston jadidlik harakatining asoschisi, atoqli adib va jamoat arbobi, noshir va pedagog Mahmudxo’ja Behbudiy tavalludining 150 yilligini keng nishonlash to’g’risida”gi qarorida alohida ta’kidlaganidek: “Vatanimiz tarixida g’oyat murakkab va sinovli davr bo’lgan XX asr boshida maydonga chiqqan Mahmudxo’ja Behbudiy Turkiston jadidlik harakatining asoschisi hisoblanadi. U milliy ozodlik harakatining buyuk namoyandasi sifatida ilm-fan, ta’lim va tarbiya, adabiyot va san’at, matbuot sohalarini rivojlantirish, jahondagi ilg’or taraqqiyot yutuqlarini o’zlashtirish orqali xalqimizning ong-u tafakkurini yuksaltirish hamda hurriyatga erishish yo’lida o’z hayotini baxsh etgan fidoyi zotdir”. [2025.1-3] Bu kabi ta’rif va maqtoqlar mubolag’a yoki bo’rttirish asnosida aytilmagan. Buyuk, daho shaxslarni e’zozlash, ularning nomini aytish biz uchun sharaf.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Abdirashidov, Z. (2022). *Jadidlar. Mahmudxo'ja Behbudiy*. Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi.
2. Mahmudov, N. (2025-yil, 7-mart). Dunyoda turmoq uchun dunyoviy fan va ilm lozimdur. *Jadid*(10), 1-3.
3. Mahmudova, O. (2024, mart 22). Mahmudxo'ja Behbudiyning yosh avlodga murojaati. *Jadid*(13).
4. Salimov, O. (2024, iyun 7). Sizga berilgan imkonni asrang. *Jadid*(24), 2.

5. <https://arxiv.uz/uz/documents/referatlar/tarix/turkiston-o-lkasida-jadidchilik-harakati-va-siyosiy-harakatlar>
6. Shokirova X. O'zbek tilida kesimlik kategoriyasi: shaxs aktanti va uning nutqiy voqelanishi. Filol.fan. nomz. diss. – Toshkent, 2019. – 127 b.
7. Mahmudxo'ja Behbudiy. Ikki emas, to'rt til kerak, maqola. "Oyna" jurnal. 1913, 1-son, 12-14-betlar.
8. Shokirova X. Tilning lingvosemiotik strukturasi (semantik-sigmatik, sintaktik-pragmatik aspekt asosida). Filol.fan. doktori diss. – Farg'ona, 2022. – 240 b.
9. Shokirova X. Savodxonlik asoslari. – Farg'ona, Classic. 2023.– 174 b.
10. Shokirova X. O'zbek tilining sohada qo'llanishi. – Farg'ona, Poligraf Super servis. 2023. – 268 b.
11. Shokirova X. Mazmuniy sintaksis. – Farg'ona, Classic. 2023. – 206 b.
12. Shokirova Kh. The issue of speech act in pragmatics. Theoretical & Applied Science.2020.06. DOI: 1015863/TAS. SOI:1.1/ TAS.
13. Shokirova X. Kesimlik kategoriyasi va shaxs aktanti. – Toshkent, 2012. – 85 b.
14. Shokirova X. Ta'limda innovatsion nexnologiyalar. – Toshkent, 2013. – 25 b.
15. Шокирова Х. Семиотик модел концепцияси. – Қўқон давлат педагогика институти Илмий хабарлари. 2024, 4-сон. – 1840 б.
16. Khavaskhon Shokirova. The Semiotic System and Structure of Language.Emergent: Journal of Educational Discoveries and Learning (EJEDL)Vol:4, No 1, 2025, Page: 1-5.